

Tarihi Yolların Buluştuğu Erzurum Şehrindeki Beşeri Turistik Eserler

Mehmet ZAMAN (*)

Cemal SEVİNDİ (**)

Salih BİRİNCİ (***)

Öz: Erzurum Doğu Anadolu'nun en eski ve en önemi şehirlerinden biridir. Yukarı Fırat havzasında geniş bir ovanın kenarında Palandöken Dağı eteklerinde meyilli bir arazi üzerine kurulmuş olan şehir, birinci derecede önemli yolların kesiştiği bir noktada bulunması ve mevkiinin savunmaya elverişli olması dolayısıyla, tarih boyunca büyük tarihi yolların Anadolu'ya açılan yegâne giriş kapısını teşkil etmiştir. Arkeolojik kazılardan elde edilen bilgilere göre, bölgede bulunan yerleşme merkezlerinin tarihi M.Ö. 4 bin yıllarına kadar gitmektedir. Yaklaşık 6 bin yıllık zaman içinde Erzurum ve çevresinde hâkimiyet kuran pek çok devlet mevcuttur. Bu derece zengin bir tarihe sahip olan Erzurum şehri, turizm bakımından değerlendirilebilecek çok sayıda beşeri turizm değerine sahiptir. Ancak bunların bir kaçı hariç (Saltuklu, İlhanlı), çoğunluğu Osmanlı dönemi eserlerinden oluşmaktadır. Şehirdeki tarihi eserler arasında; kale ve surlar, tarihi kapılar, camiler, tabyalar, tarihi çarşılar (Rüstem Paşa/Taşhan), medreseler, türbeler, çeşmeler, tarihi evler bulunmaktadır. Bu eserlere bağlı olarak şehirde; kültür turizmi, inanç turizmi, kış turizmi, kongre turizmi ile spor turizmi ve bunlar ile bağlantılı aktiviteler gerçekleştirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum şehri, kültür turizmi, inanç turizmi, kış turizmi, kongre turizmi

Monuments with Human Touristic Value in Erzurum City, Where Historical Roads Meet

Abstract: Erzurum is one of the oldest and most important cities in Eastern Anatolia. Founded on the slope of Mount Palandöken by a large plain on upper Euphrates river basin, has served as a gate to Anatolia throughout history because it is located where primary roads meet and its suitability for defence. According to the information obtained from archeological excavations, the settlements in the region date back to almost 4000 B.C. There have been many civilizations reigning in and around Erzurum, having such a rich history, possesses a number of human assets with touristic value. Yet apart from some of them (Saltuklu, İlhanlı), most belong to Ottoman period. Among the historical works in the city are the castle and walls, historical doors, mosques, bastions, historical bazars (Rüstem Paşa/Taşhan) madrasas, tombs, fountains and houses with historical value. Setting out from the existence of these works culture tourism, belief tourism, winter tourism, congress tourism and sports tourism and activities related with them may be developed in the city.

---

*) Prof.Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü (e-posta: mzaman@atauni.edu.tr)

**) Dr.Öğr.Üyesi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü (e-posta: csevindi@atauni.edu.tr)

***) Dr.Öğr.Üyesi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü (e-posta: sbirinci@atauni.edu.tr)

Keywords: *Erzurum city, culture tourism, belief tourism, winter tourism, congress tourism*

Makale Geliş Tarihi: 16.01.2018

Makale Kabul Tarihi: 12.03.2018

I. Giriş

Erzurum şehri, Erzurum Ovası'nın güneydoğusunda, Palandöken Dağları'nın kuzey eteklerinde kurulmuştur. Şehrin yerleşim alanı güneyde Palandöken Dağları, kuzeyde Karasu Ovası, batıdan Sakalı Kesik Ovası, doğudan ise Deveboynu Geçidi ile çevrilidir. Erzurum şehri 06.03.2008 tarihinde kabul edilen 5747 sayılı Büyükşehir Belediyesi Sınırları İçerisinde İlçe Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'un 1. maddenin 13. ve 14. fıkraları ile 2. maddenin 5. fıkrasına göre Aziziye, Yakutiye ve Palandöken olmak üzere üç metropol ilçeye bölünmüştür¹. Erzurum şehri nüfusu (Aziziye, Yakutiye, Palandöken ilçeleri), 2017 yılı TÜİK ADNKS verilerine göre 422.389 kişidir. Bu nüfusun 193.602'si Yakutiye ilçesinde, 169.478'i Palandöken ilçesinde, 59.309'u ise Aziziye ilçesinde yaşamaktadır. Erzurum şehri kentsel alanlarının 1750 m ile (Aziziye ilçesi Ilıca Mahallesi), 2100 m (Palandöken ilçesi Kayakyolu semti) yükselti basamakları arasında konuşlandığı bilinmektedir. Erzurum Şehri kentsel yayılış alanı (Aziziye, Yakutiye, Palandöken metropol ilçeleri) yaklaşık olarak 7500 hektar alan kaplamaktadır.

Erzurum Doğu Anadolu'nun en eski ve en önemi şehirlerinden biridir. Yukarı Fırat havzasında geniş bir ovanın kenarında Palandöken Dağı eteklerinde meyilli bir arazi üzerine kurulmuş olan şehir, birinci derecede önemli yolların kesiştiği bir noktada bulunması ve mevkiinin savunmaya elverişli olması dolayısıyla, tarih boyunca büyük tarihi yolların Anadolu'ya açılan yegâne giriş kapısını teşkil etmiştir. Bilhassa kuzeyden ve doğudan Anadolu'ya girmek girişiminde bulunan istila ordularına karşı, Anadolu savunmasının mukadderatını tayin eden başlıca kale olmuştur. Roma-İran, Bizans-Selçuklu, Osmanlı-İran ve Osmanlı-Rusya gibi büyük imparatorlukların rekabetleri burada çakışmıştır (Küçük, 2011: 41). Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk devrelerinde, devletin doğuya yaptığı askeri harekâta üst hizmeti gören şehir, 19. yüzyıl başlarından itibaren güneye doğru genişlemeye çalışan Rusya'nın taarruzlarına karşı da Anadolu'nun başlıca savunma kalesi olmuştur. Çeşitli saldırılara göğüs germiş, çok defa istilaya maruz kalmış ve bu yüzden büyük tahribata uğramıştır. Erzurum'un bir yol şehri olması, onun rolünü sadece askeri sahaya inhisar ettirmemiş ve tarihin en eski çağlarından itibaren faal bir mübadele merkezi olmasına da neden olmuştur. Öyle ki, Tiflis- Kars üzerinden gelen Kafkas Yolu, Tebriz-Bayezid üzerinden gelen İran Yolu, burada bir taraftan Diyarbakır, Irak, Suriye, Basra Körfezi ve Akdeniz kıyılarına giden yol ile birleşmekte, diğer taraftan da Kuzey Anadolu Dağları'nı Kop ve Zigana geçitleri üzerinden aşarak Trabzon'a ulaşan önemli bir yol ile Erzurum'u Karadeniz'e

¹ E-kanun, <http://www.ekanun.net/5747-sayili-kanun/index.html>, erişim tarihi, 14.01.2016.

bağlamaktadır (Küçük, 2011: 43). Ayrıca Ovit ve Çoruh vadisini takip eden yollar da Erzurum'u Karadeniz'e bağlayan diğer güzergâhlardır.

Arkeolojik kazılardan elde edilen bilgilere göre, bölgede bulunan yerleşme merkezlerinin tarihi M.Ö. 4 bin yıllarına kadar gitmektedir. Yaklaşık 6 bin yıllık zaman içinde Erzurum ve çevresinde hâkimiyet kuran pek çok devlet mevcuttur. Bu devletleri; sırasıyla Hurriler, Urartular, Sakalar (İskitler), Medler, Persler, Partlar ve halefleri, Romalılar, Bizanslılar, Sasaniler, Araplar (Dört halife devri, Emeviler ve Abbasiler), Selçuklular, Moğollar, İlhanlılar ve halefleri, Karakoyunlular, Timurlular, Akkoyunlar, Safeviler, Osmanlılar ve Türkiye Cumhuriyeti'dir (Küçük, 2011: 43-44).

Bu derece zengin bir tarihe sahip olan Erzurum şehri, turizm bakımından değerlendirilebilecek çok sayıda beşeri turizm değerine sahiptir. Ancak bunların bir kaç hariç, çoğunluğu Osmanlı dönemi eserlerinden oluşmaktadır. Şehirdeki tarihi eserler arasında; kale ve surlar, tarihi kapılar, camiler, tabyalar, tarihi çarşılar (Rüstem Paşa/Taşhan), medreseler, türbeler, çeşmeler, tarihi evler bulunmaktadır.

Asırlar boyu Anadolu'nun en önemli yerleşim yerlerinden biri olan Erzurum, yolların ve kültürlerin kavuşum noktası olması dolayısıyla da dikkatleri hep üzerine çekmiştir. Anadolu'ya sahip olacak her milletin yolu mutlaka Erzurum'dan geçmiştir. Bu nedenle zaman gelmiş, çağının en refah ve zengin beldesi olmuş, zaman gelmiş yıkılmış, yıkılmış virane şehir olmuştur. Tarih olarak M.Ö. 4000'lere kadar inen buluntularıyla yaklaşık 6000 yılın kültür birikimlerini taşıyan Erzurum, mimari eserleri ile de önemli bir yere sahiptir. Bugünkü şehrin kuruluşu M.S. 5. yüzyıla tarihlenmektedir. Doğu Roma İmparatorluğu'nun sınır şehri olan ve o dönemdeki adıyla Theodosiopolis olarak adlandırılan şehirden günümüze maalesef bir şey ulaşamamıştır. Bugünkü iç kale de o döneme ait bir takım kalıntılar mevcut olabilir. Ancak bunları tespit edebilmek toprak altında kalanlarını gün yüzüne çıkarabilmek kazılar sonucunda belirlenebilecektir (Yurttaş vd., 2011: 91).

Şehir asıl yapılaşması M.S. 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türklerin bu bölgeye yerleşmesi ile başladı. Her ne kadar daha erken tarihlerde Erzurum ve çevresinin buradan da Anadolu'nun içlerine fetihler yapılmış ise de 12. yüzyıl öncesine ait herhangi bir kültür varlığının mevcudiyeti şu ana kadar tespit edilememiştir (Yurttaş vd., 2011: 91).

II.Tarihsel Çekicilikler

A.Tarihi ve Kültürel Çekicilikler

Tarihsel kaynaklar, geçmiş medeniyetlerin ve geçmiş çağların ayakta kalan fiziksel kalıntılarıdır. Bunlar arasında mimari, coğrafi görünüm ve arkeolojik özellikler kadar, geçmişten bugüne kadar gelen, günlük yaşam için önemli olan unsurlar da yer alır. Önemli tarihsel, dini ya da mitolojik olaylar da, bunların meydana geldikleri yerler de tamamen değişmiş ya da geçmişten hiçbir delil kalmamış olsa da, tarihsel kaynak olarak kabul edilebilirler. Turistler tarihsel kaynakları çeşitli nedenlerle çekici bulurlar. Geçmiş medeniyetlerin kalıntıları ve o dönemde yaşayan insanların, makinelerin olmadığı devirlerde vardıkları teknolojik düzey turistleri etkileyebilmektedir. Farklı geçmişleri

olan, farklı kültürlerden gelen turistler sanat ve mimariye duydukları hayranlık yüzünden de tarihsel eserleri ziyaret ederler. Bazı turistler de tarihsel bina ve yerin dış görünümünden çok, tarihsel anlamının çekiciliğine kapılmaktadırlar (Özgüç, 1998: 80).

Tarihsel kaynaklar, bir ülkenin önceki nesillerden kendisine miras kalan binalar, eski anıtlar ve başka çeşitli maddi varlıklardır. Mekânsal olarak dağılımları her hangi bir şekilde olabilir. Bunlar, uzak kırsal alanda tek bir çekicilikten köy, kasaba ve şehirlerde çekici bir görünüm oluşturacak şekilde bir cadde boyunca uzanmış binalar topluluğuna ya da belirli bir lokasyonda birikmiş tarihsel nesnelere kadar çok çeşitlidirler. Bununla birlikte tarihsel turizm, *miras turizmi* ile eş anlamlı değildir; fakat onun önemli bir parçasıdır. *Miras turizmi* kavramı turistlerin yalnızca binaları ve tarihsel eserleri değil, ancak aynı zamanda, bir ülkenin manzaraları, doğal tarihi, sanatsal ve kültürünü de kullandığı anlamına gelir. Aslında, bir nesilden diğerine geçen her tür kaynağın kullanımını ifade eder. Bu bakımdan miras olarak kabul edilen bir kaynak yalnızca yararlı olmakla kalmamakta; tanıma göre, halen kullanılmakta olan birçok kolaylığın da gelecek nesillere aktarılacak potansiyel bir miras kaynağı olduğunu anlatmaktadır. Bazılarına göre *miras turizmi* kavramının geçmişe özlemi, kabul edilmiş kültürel değerleri, yurt ve ev duygusunu içinde sakladığı ve koruduğu, sıkıcı ölü tarihi kaynak imajının yerini aldığı için daha çok moda bir pazarlama kavramı olarak tanıtıldığı ileri sürülmektedir (Özgüç, 1998: 160).

Kültür mirasının coğrafi incelenmesi için *turizm, tarihle coğrafyanın buluştuğu yerdir* deyiimi kullanılmaktadır. Tarihsel kaynakları pazarlamanın güçlüklerine rağmen, kitlesel turizm pazarında tarihsel özellikler büyük yer tutar. Aslında, her ne kadar ilk bakışta kitle pazarına hitap ettiği görülüyorsa da, tarihsel çekiciliklerin daha iyi eğitim görmüş ve toplumun belirli bir kesimi tarafından ziyaret edildikleri görülmektedir (Özgüç, 1998: 160, 161).

Erzurum şehrindeki tarihi eserler arasında en eski olanlardan birini ***Erzurum Kalesi (İç Kale) ve Sur kapıları*** oluşturur. Erzurum Kalesi, şehrin orta kısmında, bir tepe üzerinde yer almaktadır (Fotoğraf 1). Kalenin kuruluş tarihi ile ilgili ilk yazılı kaynaklar M.S. 420-440 yıllarını verirken, son yapılan çalışmalarda 387 yılına kadar geriye götürülebileceği belirtilmektedir (Özkan, 2016: 28). Şehir, 415- 422 yılları arasında Doğu Roma İmparatoru Theodosius tarafından kurulmuştur. Kale 502 ve 530 yıllarında Belisarios, 756 yılında da Halife El Mansur Ebu Cafer tarafından ciddi bir şekilde onarılmıştır. Ancak, 840 yılında tekrar harap olan kale, 922 de Doğu Roma (Bizanslılar) tarafından tekrar onararak bazı ilaveler yapılmıştır. Saltuklular tarafından 1124–1132 yılında kaleye Tepsi Minare eklemiştir. 1201’de Rükneddin Süleyman Şah kaleyi onartmıştır. 1385’de Karakoyunlular ve Akkoyunlular arasında el değiştiren kale, 1514 yılında Osmanlıların eline geçmiş, Kanuni Sultan Süleyman’ın, I. ve II. Irak seferleri esnasında da onartılmıştır. İç kaleye 1552- 1553 yıllarında kışlalar eklenmiştir. 1554 yılında yine Kanuni sultan Süleyman tarafından onartılan kale 18. yüzyılda Ruslar tarafından işgal edilerek bir kısmı yıkılmıştır (Yurttaş vd., 2008: 5).

Fotoğraf 1. *Erzurum Kalesi*, Erzurum şehrindeki tarihi eserler arasında en eski olanıdır.

Doğu batı doğrultusunda şehre hâkim bir tepe üzerine kurulan iç kale dikdörtgen bir plana sahiptir. 1960 yılına kadar, sonradan eklenmiş bir takım yapılar kaldırılmış, günümüzde sadece Kale Mescidi ve Tepsi Minare kalmıştır. Kalede küçük hamamlar bulunmaktadır. Dışarıdan on dört dayanak kulesiyle ile desteklenen kalenin, güney cephesinde bir de çeşmesi bulunmaktadır (Yurttaş vd., 2011: 91).

Kalenin asıl girişi güney cephededir. Ayrıca biri güneybatıda diğeri kuzeybatı köşede olmak üzere iki girişi daha bulunmaktadır. İç kale günümüzde iyi durumda olup içerisinde Erzurum Müzesi tarafından yürütülen kazı çalışmaları devam etmektedir. Yine Büyükşehir tarafından kale duvarlarının onarımı yapıldıktan sonra etrafındaki binalar yıkılmış ve bu alanın park haline dönüştürülme çalışmaları sürdürülmektedir.

Erzurum şehrine giriş yapılan, ancak bir kısmı günümüze ulaşamayan Erzurum dış surlarına ait **kapıların** bulunduğu mevkiiler, bugün kapıların ismi ile anılmaktadır. Bu kapıları; *Gürcü Kapı*, *Tebriiz Kapı*, *Erzincan Kapı* ve *Yeni Kapı* oluşturmaktadır. Bu kapıların dışında 1865–1877 yılları arasında savunma amaçlı yapılan ve şehri dıştan kuşatan toprak sur üzerinde dört kapı daha inşa edilmiştir (Yurttaş vd., 2008: 6, 7). Bunlardan Harput Kapı (2017 yılında kapı gün yüzüne çıkarılmıştır) dışında *İstanbul Kapı*, *Kavak Kapı* ve *Kars Kapı* kısmen günümüze gelebilmiştir.

Erzurum çevresinde daha yakın zamanlarda askeri amaçlı yapılan 21 **tabya** bulunmaktadır (Fotoğraf 2). Bunların planlarının şekillenmesinde inşa edildikleri arazinin stratejik konumu yanında tabyaların karakteristik özellikleri etkili olmuştur (Çam, 1993: 1820). Tabyalar, buldukları mevkiilerdeki arazi durumuna bağlı olarak çoğunlukla hilal ve yay şeklinde bir plana sahiptirler. Ancak bazıları daha farklı geometrik şekillerde yapılmışlardır. Nitekim I numaralı Aziziye Tabyası U planlı, III numaralı Aziziye tabyası eliptik, Dolangez Tabyası dört kollu yıldız şeklinde düzenlenmiştir. Tabyaların en önemli ortak özelliği düşman saldırısının geleceği yönden, kalın bir toprak yığınıyla takviye edilmesidir. Üç yönden toprağa gömülü olan tabyalar bu uygulama sayesinde uzaktan fark edilememektedirler. Plan düzeni bakımından farklılıklar göstermesine karşın tabyalar genel olarak bir dış avlu etrafına yan yana yerleştirilmiş birimlerden oluşmaktadır. Erzurum tabyalarının, özellikle 93 Harbi sonrasında inşa edilenlerinin, en önemli birimlerinden biri topçu odalarıdır. Avluların iki

yanında bulunan rampalar vasıtasıyla çıkılan topçu odalarının sayıları tabyanın boyutlarıyla orantılıdır. Bir diğer yenilik ise pusu odalarıdır. Arazinin konumuna göre şekillenen pusu odaları hendeklerin gerisinde bulunmaktadır. Erzurum tabyalarında askerlerin yemek, yıkanmak, çamaşır ve tuvalet ihtiyaçları için düşünülmüş birimler de mevcuttur (Yurttaş vd., 2008: 8-23; Yurttaş vd., 2011: 100).

Erzurum tabyaları içerisinde en fazla tanınanlardan birini Aziziye tabyaları teşkil eder. Bunlar şehrin doğusundaki Top Dağı'nın güney ucunda 2068 m yükseklikte yer almaktadır. Aziziye Tabyası, Erzurum-Kars karayolunu kontrol altında tutmak amacıyla, Sultan Abdülaziz zamanında 1867-1872 yılları arasında Fosfor Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Dolayısıyla bu tabyalar aynı zamanda "93 Harbi" çarpışmalarına da sahne olmuştur. Tabyanın önündeki bahçenin kuzey tarafına, 1953 yılında ordu Kumandanı Nurettin Baransel Paşa tarafından yaptırılan Aziziye Anıtı ve doğusunda ise 1877 Aziziye Savaşı kahramanlarından Nene Hatun'un mezarı bulunmaktadır (Çam, 1993: 28-46; Aşiroğlu, 1996: 27-30; Yurttaş vd., 2011: 100, 101).

Fotoğraf 2. Askerler tarafından inşa edilen Tabyalar ile şehre çeşitli yönlerden gelen yolların kontrol altında tutulması amaçlanmıştır.

Bir diğer önemli tabyayı, yine Top Dağı'nın kuzey ucunda 2042 m yükseklikte yer alan **Mecidiye Tabyası** oluşturur. Bu tabya, doğudaki Yanık Deresi ile kuzeydeki Gürcü Boğazı'ndan gelecek düşmanı durdurmak amacıyla, Sultan Abdülmecit tarafından yaptırılmıştır. Bu bağlamda, tabyanın inşaatına o dönem Erzurum valiliğine atanan Zarif Mustafa Paşa'nın nezaretinde, 1852 yılının Haziran ayında başlanmış ve 1878 yılından

önce bitirilmiştir. Karargâh, pusu ve topçu odaları bulunan tabyanın yapımına başlanmış tarihi esas alındığında Erzurum'dakilerin en eskisi olduğu anlaşılmaktadır. Batıda bir avlusu bulunan Mecidiye Tabyası, kuzey-güney istikametinde uzanan yay şeklinde bir plana sahiptir. Yay planda orta alan 63.85 m yan kısımlar ise 20.20 m ölçülerindedir. Kuzey ve güney kısımda 45 derecelik açıyla yerleştirilen bölümler iki katlı olarak düzenlenmiştir (Çam, 1993: 24-29; Aşıroğlu, 1996: 24-26; Yurttaş vd., 2011: 101).

Bunların dışında, Ağzıaçık Tabya, Ahali Tabya, Büyük Höyük Tabyası, Büyük Kiremitlik Tabyası, Büyük Palandöken Tabyası, Çobandede Tabyası, Dolangez Tabya, Gez Tabyası, İlave Tabya, Karagöbek Tabyası, Küçük Höyük Tabyası, Küçük Kiremitlik Tabyası, Küçük Palandöken Tabyası, Sivişli Tabya, Tafta Tabya, Toprak Tabya, Uzun Ahmet tabyaları da yer almaktadır (Çam, 1993: 18-20; Aşıroğlu, 1996: 1-77; Kaymaz vd, 2017: 256).

Erzurum ve çevresinin M.Ö. 4000, hatta daha da eskiye kadar inen uzun bir tarihi geçmişi vardır. Şehir ise yukarıda da belirtildiği gibi, 415- 422 yılları arasında Doğu Roma İmparatoru Theodosieus tarafından kurulmuştur. Bu süre içerisinde bölge, çeşitli kavimlerin egemenliğine girmiş ve yaşayan kavimler kendi geleneklerini ve dini yaşantılarını aksettiren beşeri yapılar inşa edip, bölgeye daha sonra gelen yerleşik topluluklara devretmişlerdir. Takdir edilir ki, inşa edildikleri dönemlerdeki insanların hayat tarzları hakkındaki bilgileri de günümüze kadar ulaştıran bu yapıların tamamının çok uzun yıllar boyunca ayakta kalması oldukça zordur. Çünkü birçokları istilacı veya yeni yerleşen topluluklar tarafından kısa zamanda yıkılmış, bir kısmı da müdahale görmeksizin 150–200 yıl ömre sahip olabilmişlerdir (Zaman, 2012: 188). Beşeri yapıların tarih dönemlerine göre çok daha az ömre sahip olmaları, çok eski tarihi devirlere ışık tutacak bilgileri edinmeyi zorlaştırmıştır. Buna rağmen, bazı yapılar doğal ve beşeri olumsuz etkilere karşı son derece dayanıklı bir şekilde inşa edilmiştir, belki de şanslı olmalarından dolayı uzun devrelerde birkaç defa onarılmış ve pek çok asır yaşayabilmişlerdir (Kılıçaslan, 1994: 281).

Erzurum şehrinde turizme hizmet edecek İslamiyet'e ait çok sayıda *tarihi camii*, *türbe* ve *medrese* bulunmaktadır. Nitekim şehir merkezinde farklı yıllarda inşa edilmiş, günümüz itibarıyla 45 tarihi cami bulunmaktadır. Bu camilerden 1'i çok destekli (Ulu Cami), 1'i merkezi planlı (Lala Paşa Camii), 14'ü tek kubbeli ve 29'u ahşap desteklidir (Yurttaş vd., 2008: 25-92; Yurttaş vd., 2011: 105). Bunlardan Ulu Cami Saltuklu (Aslanapa, 1984:111), diğerleri Osmanlı dönemi eserleridir. Şehirdeki camiler arasında turizm bakımından en fazla dikkat çekenlerden birini hiç şüphesiz Yakutiye metropol ilçesi içerisindeki Cumhuriyet Caddesi üzerinde Çifte Minareli Medrese'nin batısında yer alan Ulu Cami oluşturur. Saltuklular'dan Ebu-l Feth Melik Muhammed tarafından 1179–1180 (H. 575 H) yıllarında yaptırılmış olan cami (Ünal, 1973: 52; Özkan, 2016: 98), Cumhuriyet döneminde birçok onarım geçirerek günümüze ulaşmıştır (Fotoğraf 3).

Fotoğraf 3. Ulu Camii ve Lala Paşa Camii turistik bakımdan öneme sahiptir.

Şehre gelenlerin en fazla ziyaret ettikleri camilerden bir diğerini de yine Cumhuriyet Caddesi üzerinde yer alan Lala Paşa Camii oluşturur. Bu cami, Kanuni Sultan Süleyman'ın komutanı Sadrazam Lala Mustafa Paşa; tarafından Erzurum Beylerbeyi görevini yürüttüğü dönemde (1562-63 yılında) yaptırılmıştır. Aynı zamanda külliyenin ana yapısını oluşturan cami, Erzurum'da Osmanlı döneminde yapılan ilk cami olma özelliğini taşımakta olup, daha sonra şehirde inşa edilen diğer Osmanlı camilerine de model olmuştur (Gündoğdu, H., 1992: 13; Yurtaş vd., 2011: 108). Bu cami de Ulu Camii gibi, Cumhuriyet döneminde birçok onarım geçirmiştir (Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 1995, 2005 ve 2016 tarafından onartılmıştır).

Tarihi dini yapılar arasında olup da, turizm açısından dikkat çekecek camiler arasında; Cumhuriyet Caddesi üzerinde yer alan ve Erzurum Hazinesi Mukataa memuru Ebubekir oğlu Hacı Cafer tarafından 1645 (H. 1055) yılında yaptırılmış olan Caferiye Cami, Gürcükapı Semti'nde, Aliğa Mahallesi'nde bulunan ve Erzurum'daki yeniçerilerin başı Zekerci Ali Ağa tarafından 1859 (H.1276) yılında inşa ettirilen **Gürcü Kapı Camii (Ali Ağa Camii)**, İbrahim Paşa Mahallesi'nde, Taş ambarların kuzeyinde, İbrahim Ethem Paşa tarafından 1748 (H.1161) yılında yaptırılmış **İbrahim Paşa Camii**, İç kalenin kuzeybatısında, aynı adı taşıyan sokaktaki **Kurşunlu Camii**, Erzincan Kapı semtinde, Murat Paşa Mahallesi'ndeki **Murat Paşa Camii**, Tebriz Kapı semtinde, Narmanlı Mahallesi'nde, Narmanlı Hacı Yusuf tarafından 1738 (H.1151) yılında inşa ettirilen **Narmanlı Camii**, Ayaz Paşa Mahallesi'nde Taş Hanın doğusunda Pervizoğlu Hacı Mehmet tarafından yaptırılan **Pervizoğlu Camii**, Şeyhler Mahallesi'nde yer alır **Şeyhler Cami (1737-1766)** gibi dini eserlerin yanı sıra ahşap destekli camiler de mevcuttur. Bu şekilde inşa edilmiş olan ve turizm bakımından da önem arz eden camiler arasında ise; şehirdeki Osmanlı Dönemi'ne ait en eski tarihli (M. 1558–1560) camilerden biri olan Ayaz Paşa Mahallesi'ndeki **Ayaz Paşa Camii**²'dir. Yine Taşmağazalar'ın arkasında, Cedid Mahallesi'nde 1670 yılında inşa edilen **Cedid Camii**, Erzurum valiliği yapmış olan Esat Muhlis Paşa tarafından İç Kale'nin batısında 1830–1836 (H. 1246–

² Erzurum'da 1558–1560. yılları arasında valilik yapmış olan Ayaz Paşa, cami, hamam ve çeşmeden oluşan bir külliye yaptırmış ve bunlar için çeşitli vakıf gelirleri oluşturmuştur.

1252) tarihleri arasında Sultan II. Mahmud adına yaptırılmış olan **Esat Paşa Camii**, aynı şekilde Erzurum valileri arasında bulunan Kasım Paşa'nın, aynı adı taşıyan mahallede (Kasım Paşa Mahallesi) 1667 (H 1078) yılında yaptırmış olduğu **Kasım Paşa Camii**, Taş Mağazalar Caddesi üzerinde, Şabakhane çeşmelerinin üstünde yer alan, Erzurum'un tek fevkani³ (yükseltilmiş, yüksekte olan) camisi olan **Şafiler (Şabakhane) Camii**⁴, Yeğenağa Mahallesi'nde bulunan ve Yeğen Hacı Ahmet Ağa tarafından 1661 (H. 1072) yılında yaptırılan **Yeğenağa Camii** ile Çortan Mahallesi'nde, Kavaflar Çarşısı içerisindeki **Zeynel Camii** bulunmaktadır. İslamiyet'e ait bu dini yapılara ilave olarak Erzurum İç Kalesinde Tepsi Minarenin (Saat Kulesi) doğusunda bulunan ve Saltuklu Dönemi'ne ait olan **Kale Mescidi** ve Yukarı Köşk Mahallesi'nde, Köşk Parkı'nın güneyinde Erzurum Valilerinden Mehmet Emin Rauf Paşa tarafından 1823 (H. 1239) yılında yaptırılan, **Rauf Paşa Namazgâhi** yer alır (Yurttaş vd., 2008: 25-101; Yurttaş vd., 2011: 109-121).

Erzurum şehrindeki ibadete yönelik tarihi yapılar arasında **kiliseler** de bulunmaktadır. Bugünkü Erzurum Büyükşehir Belediyesi dahilinde, plan ve mimari özellikleri dikkate alındığında 18. yüzyılda inşa edilmiş oldukları anlaşılan, biri **Demirciler Kilisesi (Fethiye Camii)**, diğeri **Gez Köyü Kilisesi** olmak üzere iki adet kilise bulunmaktadır. Bunlardan **Demirciler Kilisesi (Fethiye Camii)**, Kongre Caddesi'ndeki Demirciler Çarşısı'ndadır. Kilise, günümüz itibarıyla cami olarak hizmet vermektedir. Kilise, camiye dönüştürülürken bir takım değişiklikler yapılmış, güney duvarına mihrap nişi yerleştirilerek içerisine bir de minber konulmuştur (Yurttaş vd., 20108: 104-107). Diğer kilise ise Erzurum'un metropol ilçelerinden Aziziye ilçesinde bulunmaktadır.

Erzurum'daki dini eserlerden bir diğeri de **külliyeler, medreseler ve türbeler** oluşturur. Bunlardan **külliyeler**, halkın eğitim, öğretim, barınma, ibadet ve benzeri ihtiyaçlarını giderebileceği birçok binadan meydana gelen topluluklardır. Külliyeler, şehirlerin önemli merkezi mevkilerinde kuruluyordu. Erzurum şehrinde de hizmet veren bu kurumlardan en önemlisini, Lala Mustafa Paşa Külliyesi oluşturur. Lala Paşa Külliyesi; cami, saray, mektep, hamam, muvakkithane ve şadırvandan oluşan bir Osmanlı külliyesidir. Külliye günümüze sadece cami ve hamam yapıları kalmıştır (Yurttaş vd., 2011: 108; Özkan, 2015: 46-81). Ayrıca, bugün büyük ölçüde yıkılmış durumda olmalarına rağmen, Osmanlı döneminde faaliyetlerini sürdürmüş olan Ayaz Paşa, Caferiye, Kurşunlu, Murat Paşa, Şeyhler ve Ayaz Paşa camilerine ait külliyeler bulunuyordu.

Dini yapılardan bir başkasını da her türlü eğitim ve öğretim hizmetinin verildiği **medreseler** oluşturur. Erzurum şehir merkezinde günümüze ulaşan 6 medrese yapısı bulunmaktadır. Bu medreselerden 3'ü İlhanlı dönemine (Çifte Minareli, Yakutiye ve

³ Bulunduğu yerin eğimi ya da çevresindeki yapıların durumu yüzünden, bir alt yapı üzerine oturtulan camiler için kullanılan bir terim. Yüksek, yükseltilmiş anlamına gelir. Alt katta genellikle gelir getiren dükkânlar bulunur.

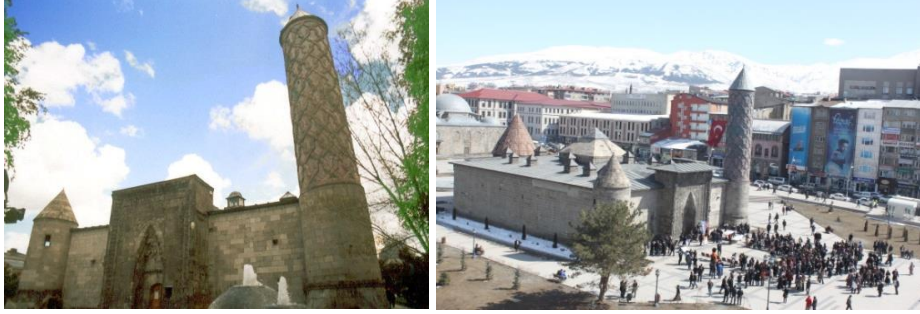
⁴ Hacı Muhammed Ağa tarafından yaptırılan mescit, günümüzde Şafiler Camii olarak bilinen yapıdır. Şimdiye kadar bu caminin kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığı bilinmiyordu. 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Hacı Muhammed tarafından yaptırıldığı vakfiyesinden anlaşılmaktadır.

Ahmediye medreseleri), 3'ü de Osmanlı dönemine (Kurşunlu/Fevziye, Pervizoğlu ve Şeyhler medreseleri) aittir. Erzurum'daki İlhanlı dönemi medreseleri bağımsız anıtsal görünümlü medreseler olarak inşa edilirken, Osmanlı dönemi medreseleri ise daha küçük ölçülerde olup, bir külliye parçası olarak düzenlenmişlerdir. İlhanlı Dönemi medreselerinden **Çifte Minareli Medrese** (Hatuniye Medresesi), açık avlulu, Yakutiye ve Ahmediye Medreseleri ise kapalı avlulu olarak Anadolu Selçuklu medrese geleneğinde (yapımcılarının İlhanlı olmasına rağmen) inşa edilmişlerdir. Çifte Minareli Medrese boyutları bakımından Anadolu'nun en büyük açık avlulu medresesidir. Bu medrese, Tebrizkapı semtinde bulunmaktadır (Fotoğraf 4). Şehri çevreleyen dış surların doğu kısmına bitişik olarak inşa edilen medresenin girişi, Tebrizkapı kesimine açılmaktadır. Medresenin 13. yüzyılın sonu 14. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olacağı düşünülmektedir. Anadolu'nun en büyük açık avlulu medresesi olan Çifte Minareli medrese dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuş, açık avlulu, dört eyvanlı, revaklı ve iki katlıdır. Medresenin batı cephesinde yedi öğrenci odası, bir mescit ve bir büyük oda yer almaktadır (Yurttaş vd., 2011: 128-131). Yine İlhanlı dönemi medreselerinden biri diğeri olan **Ahmediye Medresesi** ise, Murat Paşa Mahallesi'nde, Murat Paşa Camii'nin doğusundadır. Gani Ahmed bin Ali bin Yusuf tarafından inşa ettirilmiştir (Yurttaş vd., 2008: 108-110).

Fotoğraf 4. Çifte Minareli Medrese İlhanlı dönemi eserlerindedir.

Yakutiye Medresesi, Erzurum şehir merkezinde, Cumhuriyet Caddesi üzerinde olup, bu tip yapılar arasında en fazla ziyaretçi çeken medreseler (tarihi eserler) arasında bulunmaktadır (Fotoğraf 5). Medrese İlhanlı hükümdarı Sultan Olcayto zamanında Gazanhan ve Bolugan Hatun adına 1310 (H. 710) yılında Hoca Yakut Gazani tarafından yaptırılmıştır. Yakutiye Medresesi, kapalı avlulu, üç eyvanlı, revaklı, büyük bir bölümü ile tek katlı medresedir. Giriş eyvanının üzerinde ikinci bir kata yer verilmiştir (Yurttaş vd., 2008: 119-126; Yurttaş vd., 2011: 125).

Fotoğraf 5. Yakutiye Medresesi, şehre gelen yerli ve yabancı turistlerin ilgisini en çok yerler arasında bulunmaktadır.

Şehirdeki Kurşunlu, Şeyhler ve Pervizoğlu medreseleri Osmanlı dönemi medrese geleneğini yansıtan yapılardır. Planları itibari ile Osmanlı medrese şemalarını yansıtan bu örnekler son derece sade mimarileri ile yine geleneğe bağlıdır. Fonksiyonellikleri ile ön plana çıkan Osmanlı medreselerinde süslemeye yer verilmemiştir. Bunlardan **Pervizoğlu Medresesi**, Ayazpaşa Mahallesi, Yetim Hoca Caddesi üzerinde bulunmaktadır. Cami ile birlikte Hacı Mehmet Efendi tarafından 1716 yılında yaptırılmıştır. Medrese Pervizoğlu Camii'nin güneydoğu köşesine bitişiktir. Medreseden günümüze dört oda ulaşmıştır (Yurttaş vd., 2011: 138).

Kurşunlu Medresesi ise, 1700 (H. 1112) yılında Şeyhülislam Feyzullah Efendi tarafından yaptırılmıştır. 2005–2006 yıllarında Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından onarılan medrese, iç kalenin kuzey eteğinde Feyzullah Efendi Mahallesi'nde bulunmaktadır. Osmanlı dönemine ait medreselerden bir diğerini **Şeyhler Medresesi** oluşturur. Bugün Şeyhler Mahallesinde, Şeyhler Camii'nin batısında bulunan medrese, 1760 (H. 1174) yılında Müftü Şeyh Mustafa Efendi tarafından yaptırılmıştır. Medrese üzeri açık dikdörtgen planlı bir avlunun etrafında sıralanan güneyde ve batıda üç, kuzeyde dört, doğuda iki olmak üzere on iki odadan oluşmaktadır (Yurttaş vd., 2011: 138).

Dini açıdan diğer bir grup eseri de **türbeler** teşkil etmektedir. Halkımızın bu eserlere karşı olan ilgisi de göz önüne alındığında, turizm amacıyla değerlendirilebilecek önemli potansiyele sahip eserler arasında yer alırlar (Zaman, 2012: 226). Erzurum şehir merkezinde inşa edilmiş 21 türbe bulunmaktadır. Bunlardan 2'si kare, 5'i dikdörtgen, 2'si silindirik, 2'si sekizgen, 6'sı onikigen, 1'i onaltıgen gövdeli ve 3'ü baldaken planda ele alınmıştır. Kare planlı türbeler iki katlı olarak düzenlenmiştir. Dikdörtgen planlı beş türbeden **Ebu İshak Kazurini Türbesi** inşa edildiği yerin özelliğinden dolayı beşgen bir plana sahiptir. Erzurum şehir merkezinde bulunan silindirik gövdeli türbeler, genel olarak 14. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir. Sekizgen gövdeli iki türbeden Emir Saltuk Kümbeti iki katlı, Ahibaba Türbesi ise tek katlı düzenlenmiştir. Bu grubun en önemli yapısı olan Emir Saltuk Kümbeti mimarisi ve süsleme özellikleri ile hem Erzurum hem de Anadolu'daki mezar yapıları içerisinde farklı bir yerdedir. Anadolu'nun en erkene tarihlenen mezar anıtı, cephelerdeki ikiz pencereleri kasnakdaki nişler

içerisinde yer alan figürlü ve bitkisel süslemeleri üst örtüsünün kubbe külah karışımı olması nedeniyle Anadolu mezar anıtlarından farklılık göstermektedir. Erzurum türbeleri, birkaç örnek dışında, süsleme bakımından sadedir (Yurttaş vd., 2011: 142; Özkan, 2016: 114-122).

Erzurum şehrindeki türbeleri; *Üç Kümbetler Anonim Kümbet* (Fotoğraf 6), *Cimcime Hatun Kümbeti*, *Emir Saltuk Kümbeti*, *Çifte Minareli Medrese Kümbeti*, *Emir Sadrettin (Karanlık) Kümbeti*, *Gümüşlü Kümbet*, *Hoca Cemalettin Yakut Kümbeti*, *Rabia Hatun Türbesi*, *Mehdi Abbas Türbesi*, *Ane Hatun Türbesi*, *Mahmut Paşa Türbesi*, *Derviş Ağa Türbesi*, *Abdurrahman Gazi Türbesi*, *Ebu İshak Kazurini Türbesi*, *Emir Şeyh Türbesi* ile *Habibbaba Türbesi* oluşturur (Yurttaş vd., 2008: 132-168).

Fotoğraf 6. Üç kümbetler ve Emir Saltuk Kümbeti.

Bu türbeler arasında en fazla ziyaret edilenlerin başında şehrin 2,5 km güneydoğusunda Eğerli Dağı'nın yamacına yer alan *Abdurrahman Gazi Türbesi* gelir. Abdurrahman Gazi hakkında kesin ve tarihi bilgi mevcut olmamakla birlikte Erzurum ve havalisinin ilk yazıcı defterinde Hz. Peygamberin alemdarı olarak bahsedilmektedir. Bugünkü yapısı, mimari bakımdan tarihi bir kıymete sahip değildir. Türbe, Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa'nın refikası Ayşe Hanım tarafından 1796 yılında (H. 1211) yeni baştan imar ettirilmiştir. Türbe binası daha sonraki dönemlerde de onarımlardan geçmiş olup, içerisinde 4.85 m uzunluğunda bazalt taşından yapılmış sandukası, sarıklı sarpuşlu tek bir mezar vardır (Yurttaş vd., 2011: 152).

Şehirdeki tarihi binalar arasında bulunan *hanlar* 16., 18. ve 19. yüzyıllarından kalmadır. Başka bir deyişle, Erzurum'da bulunan 6 tarihi han Osmanlı dönemine aittir. Planları bakımından birbirleri ile benzerlik göstermeyen hanların üçü açık avlulu, üçü kapalı avlulu dikdörtgen plan şemasındadır. Yapılar iki katlı düzenlenen Rüstem Paşa Hanının dışında, tek katlı inşa edilmiştir. Cennetzade ve Kamburoğlu hanlarında odalar asimetrik şekilde avlu etrafında yer almaktadır. Açık avlulu Rüstem Paşa ve Hacılar Hanında odalar revakların gerisinde yer alır. Gümrük ve Komisli hanlarında odalar uzun dikdörtgen avlunun uzun kenarına yerleştirilmiştir (Köşklü, 2010: 113-117).

Hanların girişleri sade bir form göstermektedir. Rüstem Paşa ve Kamburoğlu Hanlarında girişler dışa taşırılmış eyvan türündedir. Hanların avlu, koridor, dükkân,

revak, odalarında kubbe, kırkangıç kubbe, tonoz ve düz dam örtü biçimleri uygulanmıştır. Erzurum hanlarındaki dükkânlar caddeye açılmamaktadır. Erzurum hanlarında avlu etrafına sıralanan odalar dikkati çekmektedir. Böylesi bir uygulama bölgenin iklim koşullarından kaynaklanmaktadır. Fonksiyonellikleri ile ön plana çıkan hanlarda süslemeye yer verilmemiştir. Hanlarda kesme taş, moloz taş ve ahşap malzeme kullanılmıştır (Yurttaş vd., 2011: 156).

Gümrük Hanı, Kongre Meydanının yanında, Gölbaşı semtinden Kongre Meydanına inen cadde üzerinde yer almaktadır (Fotoğraf). Han, Erzurum'un doğusundan şehre inen ve İran üzerinden Kral Yolu'nu (İpek Yolu) takip ederek gelen kervanların şehre girmeden önceki ilk uğrak yeridir. Gümrük işlerinin de gerçekleştirildiği bu mekân Erzurum hanları içerisinde Rüstem Paşa Kervansarayından sonra en düzenli plana sahip yapıdır (Köşklü, 2010: 118). **Hacılar Hanı**, Ayazpaşa Mahallesi'nde Taş Mağazaların alt kısmında Habip Baba Türbesi'nin karşı sırasında yer almaktadır. Yapı plan ve genel özellikleri değerlendirilerek 18. yüzyıla tarihlendirilmektedir. **Kamburoğlu Hanı**, Gölbaşı semtinde, Köse Ömer Ağa Mahallesi'nde bulunmaktadır. 1960 yılında büyük bir yangın geçiren yapının üst örtüsü büyük oranda hasar görmüştür (Köşklü, 2010: 118-120). **Rüstem Paşa Kervansarayı (Taş Han)**, Erzurum Kalesi'nin kuzeybatı eteğinde, Yetim Hoca Caddesi üzerinde yer almaktadır. Hanın, Kanuni Sultan Süleyman'ın veziri olan Rüstem Paşa tarafından 1544-1560 (H. 951-968) tarihleri arasında inşa ettirilmiş olduğu kabul edilmektedir. Han Cumhuriyet döneminde onarıma alınmıştır. Bunlardan 1965 yılındaki onarımda, yapının kuzey duvarına bitişik kısım yeniden yapılmıştır (Özkan, 2006: 17-21; Yurttaş vd., 2008: 170-180). Diğer onarım ise 2007 yılında Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilmiştir. Eğimli bir arazi üzerine iki katlı açık avlulu olarak inşa edilen kervansaray, tamamen kesme taş malzeme ile yapılmıştır. Han içerisindeki dükkânlarda, günümüz itibarıyla çoğunlukla Oltu taşından yapılan tesbih, çeşitli takılar ve süs eşyaları ticareti yapılmaktadır (Fotoğraf 7). Bu nedenle şehre dışarıdan gelen yerli ve yabancı ziyaretçilerin yoğun ilgi gösterdiği yerler arasında önemli bir yere sahiptir.

Fotoğraf 7. Rüstem Paşa Kervansarayı (Taş Han),

İki kat boyunca yükselen avlu, birinci katta giriş ile birlikte üç eyvanlı olarak düzenlenmiştir (Köşklü, 2010: 121). Avluya batıdaki asıl girişten başka doğu ve kuzey cepheden açılan birer kapı daha bulunmaktadır. İkinci katta ise, çepeçevre dolaşan bir

koridor ile bu koridorun iki yanın yerleştirilen çok sayıda dükkân bulunmaktadır. Han, günümüzde *Oltu Taşı Çarşısı* olarak kullanılmaktadır.

Erzurum'da turizme hizmet edecek eserler arasında **hamamlar** ve dolayısıyla **Türk hamam geleneği** de önemlidir. Bu bağlamda şehirde bulunan 14 tarihi hamam, 16. ve 18. yüzyıllarında inşa edilmiş olup, böylece Osmanlı dönemine aittirler (Yurttaş vd., 2011: 160). Klasik Türk hamamlarının özelliklerini yansıtmakta olan bu binalar soğukluk, ılıkılık ve sıcaklık bölümlerinden oluşmaktadır. Bu hamamların içerisinde tek ve çift fonksiyonlu olanlar vardır. Bu eserlerden *Gümrük Hamamı*, *Saray Hamamı*, *Murat Paşa Hamamı*, *Saray Hamamı* örneklerinde olduğu gibi önemli bir kısmı son dönemlerde Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından onarılmıştır.

Şehirdeki hamamlardan biri Yoncalık Mahallesi'nde İl Halk Kütüphanesinin güneyinde, 16. yüzyıldan kalan 1981 yılına kadar askeriyenin elinde bulunduğu için *Askeriye Hamamı* olarak isimlendirilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlığı döneminde 1566 (H.974) yılında Hacı Emin Paşa tarafından yaptırılmış olan **Boyahane Hamamı** ise Karaköse Mahallesi'nde, Taşhanın batısında bulunmaktadır (Fotoğraf). **Çifte Göbek (İkiğöbek) Hamamı**, Yeğenağa Mahallesi'nde yer almakta olup, 18. yüzyılın ilk yarısı içinde inşa edilmiştir. **Gümrük Hamamı**, Eminkurba Mahallesi'nde bulunmaktadır. Hamam, 18. yüzyılın ilk çeyreğine inşa edilmiş olup, Gümrük Camii'nin vakfidir. 1717 (H. 1113) yılında Hacı Bektaşzade Hacı Derviş İbrahim tarafından yaptırılan camiye vakfedilmiştir. **Kırkçeşme Hamamı**, 16. yüzyılda inşa edilmiş olup, Kırkçeşme Mahallesi'nde yer almaktadır (Fotoğraf). Rüstem Paşa Kervansarayının vakıfları arasındadır. Hamam günümüze birçok onarım geçirerek gelebilmiştir. **Lalapaşa (Çöplük) Hamamı**, Tebriz Kapıda yer almakta olup, 16. yüzyılda inşa edilmiş olmakla birlikte çeşitli dönemlerde birçok onarım geçirerek günümüze gelmiştir. **Murat Paşa Hamamı**, şehirdeki 16. yüzyıl hamamlarından bir diğeri olup, Murat Paşa Mahallesi'nde bulunmaktadır. **Saray Hamamı**, Emir Şeyh Mahallesi'nde yer almaktadır. Hamam, Yeğen Derviş Ağa tarafından 1707 (H. 1119) yılında yaptırılmıştır. **Şeyhler Hamamı**, Şeyhler Mahallesi'nde, Şeyhler Camii'nin yanında bulunmaktadır. Şeyhler Camii'nin vakfi olan yapı, 18. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir (Köşklü ve Çınar, 2010: 117-126).

Çeşmeler, şehirdeki bir diğeri tarihi eseri oluşturmaktadır. Erzurum çeşmeleri büyük çoğunlukla 16. yüzyıl ile 20. yüzyıl arasında inşa edilmiş su yapılarıdır. Kesme taş malzeme ile inşa edilmiş olan Erzurum çeşmeleri, sade yapıları ile dikkat çekmektedir (Yurttaş vd., 2011: 160). Şehrin farklı semtlerine dağılmış olan çeşmeler arasında; **Abdullah Paşa Çeşmesi (Emir Şeyh Camii Çeşmesi)**, **Akpınar Çeşmesi**, **Ali Paşa Camii Çeşmesi**, **Bakırcı Camii Çeşmesi**, **Dabakhane Çeşmesi**, **Kale Çeşmesi**, **Kırkçeşme**, **Şabahane Çeşmesi (Şafiler Çeşmeleri)**, **Hacı Mehmet Çeşmesi (Gürcü Kapı Çeşmesi)**, **Yazıcızâde Çeşmesi** ve **Zeynel Çeşmesi** bulunmaktadır.

Şehirdeki beşeri turistik eserler arasında daha yakın zamanda inşa edilmiş olan sivil yapılar da bulunmaktadır. Bunlar arasında Çaykara Caddesi'nin doğu kısmında bulunan **Atatürk Evi Müzesi** bulunur (Fotoğraf). Bu bina, 19. sonlarında Erzurumlu bir zengin

tarafından konak olarak yaptırılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın kongre için gelmiş olduğu Erzurum'da, bugünkü Atatürk Evi Müzesi kendisine ve arkadaşlarına tahsis edilmiş ve bu konakta 9 Temmuz–29 Ağustos 1919 tarihleri arasında 52 gün kalmıştır. Bundan dolayı konak, Erzurum ve Cumhuriyet tarihindeki önemli yerini almıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'dan ayrılması üzerine yapı tekrar Vali Konağı olarak değerlendirilmiştir. 13 Eylül 1924 tarihinde Erzurum'a ikinci kez gelişlerinde Atatürk'e evin tapusu ve sembolik altın anahtarı Belediye Başkanı Nafiz Bey tarafından sunulmuştur. 1930–34 yılları arasında Erzurum Kolordu Komutanlığı'na hizmet eden yapının tapusu Atatürk'ün ölümü üzerine kız kardeşi Makbule Boysan hanıma intikal etmiştir. Yapı Makbule hanımın vasiyeti üzerine ölümünden sonra 12.10.1944 tarihinde Çocuk Esirgeme Kurumu'na, 08.05.1984 tarihinde de Sağlık Bakanlığı tarafından Kültür Bakanlığı'na devredilmiş ve Atatürk Müzesi olarak ziyarete açılmıştır (Yurttaş vd., 2011: 175).

Yapı bodrum kat üzerine üç katlı olarak inşa edilmiştir. Konağa batı cephesinin ortasında bulunan yuvarlak kemerli giriş kapısıyla ulaşılmaktadır. Girişten sonra güneyde dikdörtgen planlı iki oda yer almaktadır. Odalardan güneyde olanlarda üçer, kuzeydoğuda olanda ise kemerli iki pencereye yer verilmiştir. Bu odalardan batıdaki Kazım Karabekir ve Kazım Yurdalan'a ait eşya, belge ve fotoğraflar, güneydeki odada ise Erzurum Müdafa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti Başkanı ve Erzurum Kongresi üyesi Rauf Dinç'e ait giysiler, belgeler, silahlar ve fotoğraflar sergilenmektedir. Girişten sonra kuzeydoğudaki odada Anadolu'da yayınlanan Türk gazetesi Envari Şarkıye'nin milli mücadelede dönemin unutulmaz gazetesi Albayrak'ın ve Erzurum Kongresi bildirilerinin basıldığı matbaa makinesi sergilenmektedir (Yurttaş vd., 2011: 175, 176).

Girişin hemen solunda ikinci kata çıkışı sağlayan merdiven yer almaktadır. Birinci katta merdivenlerin bitiminde yer alan sahanlıkta Atatürk'ün Erzurum'a ikinci kez gelişiyile ilgili büyük bir fotoğraf ve o yıllara ait mobilyalar yer almaktadır. Güneyde bulunan salonda ise o döneme ait mobilyalarla tefriş edilmiştir. Bu salona Atatürk'ün çalışma odaları ve yatak odası olarak düzenlemiş üç büyük oda açılmaktadır. Birinci kattaki sahanlığın doğu ve batısında birer balkon yer almaktadır. Birinci kat merdivenlerinin sonunda, depo olarak kullanılan, çatı katına ulaşılmaktadır (Yurttaş vd., 2011: 176).

Erzurum şehir merkezinde 20. yüzyılda inşa edilmiş, 14 yapı bulunmaktadır. Bunlar okul, hastane, banka, gar, adliye binası gibi sivil yapılarıdır (Fotoğraf 8). Taş Ambarlar ve kolordu binaları askeri amaçla yapılması ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Bunlar arasında en fazla ziyaret edilenlerden birini, Kongre Caddesi'nde bulunan ve 19. yüzyılın sonlarında okul olarak yaptırılan, 23 Temmuz 1919 Erzurum Kongresi'nin yapılmış olduğu Kongre binası oluşturur. Binanın ikinci katında bulunan salon ve iki oda 1960 yılında Atatürk ve Erzurum Kongre Müzesi olarak düzenlenmiş ve ziyarete açılmıştır. Kongre toplantı salonunun içerisinde temsili olarak Erzurum Kongresi'ne katılan delegelerin oturduğu sıralar yer almaktadır. Duvarlarda kongreyle ilgili fotoğraf ve belgeler bulunmaktadır. Bu eserler arasında, Fosfor Mustafa Paşa tarafından 1860–1870 yılları arasında yaptırılan, bugün Yoncalık Mahallesi'nde, eski Hükümet Konağı'nın (Bölge İdare Mahkemesi binası) güneyinde ve günümüz itibarıyla Milli Savunma

Bakanlığı'nın Erzurum Erzak Deposu olarak işlevini sürdüren **Taş Ambarlar** (Ambar-ı Kebir) da yer alır (Yurttaş vd., 2011: 180).

Fotoğraf 8. Şehirdeki turistik öneme sahip yapılardan Atatürk evi ve Kongre binası.

Şehirde turizm bakımından önemli eserler arasında Arkeoloji Müzesi de bulunur. Her yıl çok sayıda insanın ziyaret ettiği ve aynı zamanda Erzurum ve çevre illerden çeşitli şekillerde kazandırılan eserlerin sergilendiği müze, 1942 yılında Çifte Minareli Medrese'de faaliyete geçmiş, 1967 yılında yeni binasına taşınmıştır. 1994 yılında Yakutiye Medresesi Türk-İslâm Eserleri ve Etnografya Müzesi'nin açılması ile Arkeoloji Müzesi'ne dönüştürülmüştür. Bağlı birimleri Türk-İslâm Eserleri Müzesi ve Atatürk Evi Müzesi'dir. Müzede çeşitli dönemlere ait heykelcikler, kutsal ocaklar, ok uçları, pişmiş toprak kaplar, taş eserler yanında Roma, *Hellenistik* döneme ait yüzük, küpe gibi altın eserler, cam gözyaşı şişeleri, pişmiş toprak, lahit ile *Urartulara* ait pişmiş toprak ve madeni kaplar, süs eşyaları, mühürler, savaş malzemeleri, adak levhaları vs. gibi çok sayıda eser sergilenmektedir. Müzede ayrıca günümüzden yaklaşık 500 bin yıl önce yaşamış olan Mamut (fil) fosili, bitki fosilleri, yumuşakça fosilleri ve obsidiyenler de mevcuttur. Yine müzede, Ermeni Katliamı Salonu'nda sergilenenler arasında; 1918 yılında Ermeni komitacılar tarafından bölgede (Alaca, Yeşilyayla ve Tımar ile Kars'ın Obaköy yerleşmelerinde) Türklere yapılan soykırımı, kazılarda elde edilen bulgular ile belgeleyen; ayyıldızlı tabaka, mermi kovanları, düğmeler, muskalar, kolyeler, Kur'an-ı Kerim parçaları gibi buluntular sergilenmektedir.

Erzurum şehri içerisinde gelir düzeyi yüksek aileler tarafından yaptırılmış tarihi *köşk* veya *konak* olarak adlandırılan konutlar da bulunmaktadır. Bu eserler farklı mimari özelliklere sahiptir. Günümüzde bazıları değişik amaçlar için kullanılan bu eserler arasında; Yukarı Köşk Mahallesi'ndeki Yusuf Ziya Paşa Köşkü, Müceldili Konağı, Paşabey Konağı (Üç Kümbetler karşısında), Çifteler Konağı (Çifte Minareler yanı) vs. ile başta iklim olmak üzere kullanılan malzeme, dini ve ekonomik yapı ile geleneklerin şekillendirdiği *tarihi Erzurum evleri* yer alır (Fotoğraf 9). Bu evler, sofasız, iç avlulu-tandirevli olarak isimlendirilmekte ve kendi içerisinde alt tipleri ile dikkat çekmektedir.

Fotoğraf 89. Çok az sayıda tarihi Erzurum evi günümüze kadar gelebilmiştir.

Bunlara ilave olarak şehre yakın mevkide bulunan **tarihi köprüler** de bu bakımdan ilgi çekmektedir. Bu eserlerden biri 17. yüzyıla ait olan, Tivnik Köyü ile Erzurum arasında, Erzurum'a 7 km kadar uzaklıkta, Karasu Nehri'nin kollarından birinin üzerinde yaptırılmış, **Altınbulak (Tivnik) Köprüsü**'dür. Köprü, kuzey-güney doğrultusunda, 55 m uzunluğunda ve 2,5 m genişliğindedir. Bir diğeri, yine Karasu Nehri üzerine kurulmuş, Erzurum'a 22 km uzaklıkta, Erzurum-Karaz yolu üzerinde, Karaz Köyü yakınlarındaki **Karaz (Öznü) Köprüsü**'dür. Yapı, Osmanlı üslubunda 16. yüzyıl sonlarında yapılmış ve en son 1980-1984 yılları arasında onarılmıştır. Köprü doğu-batı doğrultusunda 135 m uzunluğunda ve 6,25 m. genişliğindedir. Bunların dışında bir başkasını ise, Eski Erzurum-Pasinler yolunun 8. km'sinde, Deveboynunda, Toparlık Köyü yakınlarında, vadi içerisinde, Toparlık Suyu üzerinde, 18. yüzyılda inşa edilen **Nebi Hanı Köprüsü** oluşturur. Dokuz gözlü olan köprü, 43 m uzunlukta, 6 m genişliğindedir (Gündoğdu ve Özkan, 1995: 25-28).

Kış turizmine yönelik olarak 2011 uluslararası kış olimpiyatları için hazırlanan atlama kuleleri ile Palandöken ve Konaklı kayak tesisleri de günümüz beşeri turistik kaynaklar arasında önemli bir yere sahiptir. Bunlar özellikle **kış turizm** sezonunda, şehrin turizm faaliyetleri üzerinde çok büyük bir öneme sahiptirler. Başka bir deyişle, Erzurum, kayak pistleri ve tesisleri yanında konaklama imkânları, yani mevcut potansiyeli ile ülkemizin ve hatta dünyanın en önemli kış turizmi ve kış sporları merkezlerinden biridir (Fotoğraf 10). Nitekim bugüne kadar burada 2011 yılında uluslararası düzeyde üniversiteler arasında gerçekleştirilen *Universiade Kış Oyunları*, *Avrupa Gençlik Olimpik Kış Festivali (EYOF)*, *Uluslararası Kayak Federasyonu (FIS) Snowboard Kros Dünya Kupası ile Kıtalararası Kayakla Atlama Kupası*, *Uluslararası Palandöken Alp Disiplini Kayak Kupası* yarışları yanında pek çok kez *Türkiye Kayak Şampiyonası*, *Özel Sporcular Türkiye Kayak Şampiyonaları*, *Okul Sporları ile Anadolu Yıldızlar Kayak Şampiyonası* gibi gerek uluslararası gerekse de ülkemize yönelik organizasyonlara ev sahipliği yapmıştır. Kış sporları tesislerine ilave olarak, Büyükşehir belediyesi tarafından

oluşturulan futbola yönelik yüksek irtifa spor merkezleri, çeşitli branşlara yönelik spor salonları, ata sporlarımız olan cirit ve güreş, şehirde *spor turizminin* geliştirilmesine katkı sağlayacak etmenlerdir. Anlaşılacağı üzere şehirde, bu turizm çeşidinin gerçekleştirilebileceği gerek sportif gerekse de fiziki alt yapı mevcuttur.

Fotoğraf 10. Şehir, kış turizmi bakımından ülkemizin en önemli tesislerine sahiptir.

Yine, Atatürk Üniversitesi ve Erzurum Teknik Üniversitesi'nin yanı sıra belediye ve çeşitli kurumların katkıları ile düzenlenen çeşitli kongre, panel, sempozyum gibi bilimsel etkinlikler, *kongre turizminde* de her geçen yıl artış meydana getirmektedir. Ayrıca bu turizm için gerekli olan her türlü tesis ve donanım başta üniversiteler olmak üzere kamu kurumları ile şehirdeki çok yıldızlı otellerde mevcuttur.

Sonuç olarak; bütün bu tarihi eserler dikkate alındığında şehrin tarih ve kültür turizmi yanında inanç turizmi içinde büyük potansiyele sahip olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, Erzurum, coğrafi konumu, sosyal yapısı ve tarihî özellikleriyle zengin bir kültüre sahiptir. Yöre halkının gelenek ve görenekleri, türküleri, halk oyunları, efsaneleri, el sanatları gibi birçok olgu kültürel zenginliği meydana getirmektedir. Bu oluşumlar birbirlerinden bağımsız olmayıp, aralarında büyük bir etkileşim söz konusudur.

Kültürel turizmin gelişmesi, bir destinasyonun tarihi ve kültürel kaynaklarına bağlıdır (Zaman, 2012: 390). Tarihi ve kültürel değerleri turistlere çekici gelen Erzurum, kültür turizmi kapsamı içinde ele alınacak değerler açısından oldukça zengindir. Uygarlıkların doğduğu, yaşadığı ve kültür mirasını devraldığı Erzurum, oldukça değerli maddi kültür birikimlerinin bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir. Gerçekten de Erzurum, önemli bir tarih kentidir ve buna bağlı olarak da çok sayıda kültür varlığını bünyesinde barındırmaktadır.

Kültür, yöre insanların yaşamında önemli rol oynar. Geçmişten günümüze bir bütünlük içinde, farklı dinlere ve ırklara mensup toplulukların yan yana yaşamlarını sürdürmüş olmaları önemli bir kültür zenginliği meydana getirmiştir. Bu anlamda sahip olduğu beşerî faktörler, turistik alanların oluşmasında etkili rol oynamıştır. Bunlar arasında; tarihî, arkeolojik, etnografik eserler ve mimarileri, tarihî yerleşme yerleri, dini eserler veya yerler, sosyal ve kültürel faaliyetler sıralanabilir (Zaman, 2010: 125).

Beşeri eserlere ilave olarak; yöre halkının giyim kuşam tarzı, bölgeye özgü nefesli çalgılardan davul ve zurna ile bunlar eşliğinde oynanan bar yani folklorik özellikler, ata sporları (cirit, güreş), yöre mutfağına özgü yemek çeşitleri, yöresel düğünler, törenler, kutlamalar ve en önemlisi de yaşam biçimi diğer kültürel çekicilikleri oluşturur (Zaman, 2012: 390).

Diğer taraftan, insanların yaşadıkları, çalıştıkları ve çeşitli gereksinmelerini karşıladıkları yerlerin dışında, inanç merkezlerini ziyaret etmek suretiyle inançlarının gereğini yerine getirmek amacıyla gerçekleştirdikleri dini amaçlı turistik gezilerin, turizm olgusu içerisinde değerlendirilmesi *inanç turizmi* olarak tanımlanabilir (Zaman, 2012: 395). Bu bağlamda Erzurum şehri, büyük çoğunluğu İslam dinine ait yapıları (camileri, türbeleri) ile bir açık hava müzesi durumundadır. Bu doğrultuda mevcut durumun daha da geliştirilmesi gerekmektedir.

Neticede, Erzurum şehrinde turizmi geliştirmek için, çok zengin bir tarihi potansiyeli mevcuttur. Bu bağlamda, tarihi süreç içerisinde insanların ibadetlerini gerçekleştirdikleri mekânları, günümüzde de şehre gelen yerli ve yabancıların ziyaretlerine, iyi tanıtımlar yaparak açmak, inanç turizminin yörede gelişmesi açısından son derece büyük bir öneme sahiptir. Kuşkusuz bunun gerçekleştirilmesi bir taraftan turizm çeşitliliğini sağlarken, diğer taraftan turizm faaliyetlerinin süresini uzatarak, bütün bir yıla yayılmasını sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Aslanapa, O. (1984). Türk Sanatı. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aşıroğlu (Akgün). T. (1996). Erzurum Tabyaları. Erzurum: Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, Milletinsesi Gazetesi Ofset Tesisleri.
- Çam, N. (1993). Erzurum Tabyaları. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 1457, Yayınlar dairesi Başkanlığı Sanat- Sanat Tarihi Dizisi: 28-3, Gaye Filmcilik, Matbaacılık A.Ş.
- Darkot, B. (1964). *Erzurum Maddesi*. İstanbul: İslam Ansiklopedisi, C.IV, 340–357.
- Gök, Y., Kayserili, A. (2013). “Geleneksel Erzurum Evlerinin Kültürel Coğrafya Perspektifinden İncelenmesi”. Erzurum: Doğu Coğrafya dergisi, 30, 175–216.
- Gündoğdu, H., (1992). Erzurum Lalapaşa Külliyesi. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, No: 1408, Tanıtma Eserleri Dizisi No: 50.
- Gündoğdu, H., Özkan, H., (1995). “Erzurum Çevresinden Bazı Köprüler I”. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, 1, 23-45.
- Karpuz, H., (1984). Erzurum Evleri. Ankara.
- Kaymaz, Ç.K., Birinci, S., Camcı, A. (2017). “Erzurum Kenti ve Yakın Çevresinde Askeri Turizm”. Journal of Human Sciences, 14 (1), 250-280.

- Köşklü, Z. (2005). “Eski.Erzurum Evlerinde Taş Süsleme”, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5 (35), 123–138.
- Köşklü, Z. (2010). *Erzurum’da Osmanlı Dönemi Hanları*. Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5, 113-134
- Köşklü, Z., Çınar, S. (2010). Erzurum da Osmanlı Dönemi Hamamları. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi, 18, 117 -136.
- Küçük C. (2011). Erzurum Tarihi. Bir Şehir Var Yayıncılık Erzurum. İstanbul: Erzurum İl Özel İdaresi Yayınları: 2, Tanıtım Kitapları: 1, Seçil Ofset.
- Özgüç, N. (1998). Turizm Coğrafyası, Özellikler-Bölgeler. Çantay Kitapevi, İstanbul.
- Özkan, H. (1998). Dünden Günümüze Erzurum Çeşmeleri. İstanbul: Sanatsal Mozaik, 3, Eko Ltd. Şti, 62-65.
- Özkan, H. (2006). “Kültür Varlıklarımızın Turizme Katkısı”. Erzurum: Beyazdoğu Dergisi, 7, 55-59.
- Özkan, H. (2006). “Rüstem Paşa Kervansarayı”. Erzurum: Beyazdoğu Dergisi, 5, 17–21.
- Özkan, H. (2008). “Erzurum Kale ve Sur Kapıları”. Erzurum: Beyazdoğu Dergisi, 14, 25–28.
- Özkan, H. (2008). “Erzurum’un Osmanlı Dönemi Savunma Yapıları (Tabyalar)”. Erzurum: Beyazdoğu Dergisi, 13, 57-61.
- Özkan, H. (2015). “Erzurum Caferiye Külliyesi ve Restorasyonları”. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, 34, 46-81.
- Özkan, H. (2016). Saltuklu Mimarisi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 1154, Güzel Sanatlar Enstitüsü Müdürlüğü Yayınları No: 2, Araştırmalar Serisi No: 2, Zafer Medya Grup.
- Ünal, R. H. (1993). Erzurum Yakutiye Medresesi. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 1103, Tanıtma Eserleri Dizisi: 27, Sevinç Matbaası.
- Ünal, R. H. (1989). Çifte Minareli Medrese. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yurttaş, H., Özkan, H. (2002). Tarihi Erzurum Çeşmeleri ve Su Yolları. Erzurum: Erzurum Büyükşehir Belediyesi ESKİ Genel Müdürlüğü Kültür Hizmetleri Serisi No: 1, Bakanlar Matbaacılık Ltd. Şti.
- Yurttaş, H., Özkan, H., Köşklü, Z., Tali, Ş., Okuyucu, D., Geyik, G., Kındığılı, M. (2008). *Yolların Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, ISBN: 9789754421422

- Yurttaş, H., Özkan, H., Köşklü, Z., Kındığılı, M. L., (2011). Erzurum'un Tarihi Eserleri. Bir Şehir Var Yaylada Erzurum. İstanbul: Erzurum İl Özel İdaresi Yayınları: 2, Tanıtım Kitapları: 1, Seçil Ofset.
- Zaman, M., (2012). Trabzon İlinin Turizm Coğrafyası *Potansiyel-Alternatifler-Planlama*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 999, Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 137, Araştırmalar Serisi No: 113, Mega Ofset.